

ՀԱՄԱՇԵՆՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

Կովկասում 1917-1918թթ. տեղի ունեցած բոլոր քաղաքական ցնցումները բացասական ազդեցին նաև դպրոցական կյանքի վրա: Աննախանձելի դրության մեջ էին Վրաստանի հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցները: Դրանց զգալի մասը մնացել էր փակ՝ շենքերը գաղթականներով լցված լինելու, իսկ մյուսներն էլ նյութական միջոցների բացակայության պատճառով:

Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհուրդը (ՀԱԽ) հետզհետե վերաբացելով այդ կրթական օջախները, ստեղծեց իրեն ենթակա ժողովրդական դպրոցների համակարգ, որը Վրաստանի կառավարության կողմից պաշտոնապես ճանաչված չլինելով՝ փաստացի ինքնավար կարգավիճակով էր օժտված: Հարցի այդպիսի դրվածքին բանավոր համաձայնություն էին տվել Վրաստանի լուսավորության նախարարության պատասխանատու աշխատողները, մինչև որ մշակութային ինքնավարության մասին ենթադրվող օրենքով վճռվեր դպրոցական կնճռոտ խնդիրը¹:

Վրաստանի ՀԱԽ-ի տարրական դպրոցների վարիչ ԱՆ. Ստամբուլյանը գրում էր, որ 1918-1919 ուստարում «երջանիկ բացառություն է կազմում Սուխումի շրջանը, ուր տեղական [Հայոց] Ազգային խորհրդի միջոցով վերսկսվել է դպրոցական գործունեությունը: Այլ տեղերի համեմատությամբ այստեղ մտցված է հայ մանուկների պարտադիր ուսում, բոլոր գյուղերում բացված են դպրոցներ՝ ուսուցիչների բավարար քանակով և նախանձելի վարձատրությամբ: Ուսուցիչները ստանում են ամեն հարմարություն, 4000-5000 ռուբլի և նույնքան հաց և այլ մթերքներ²: Մամուլը հայտնում էր, որ «Աբխազիայի Հայոց Ազգ. խորհրդի համար դպրոցական գործը հոգաբարձության ամենամեծ առարկան է եղել: ...Չնայած գիւղացիների այս տարւայ տնտեսական անմխիթար դրութեանը, շնորհիւ ծխախոտի... ցածր գնի... ներկայ [1919-1920] ուսումնական տարւում ոչ միայն վերաբացւել են անցյալում գործող դպրոցները, այլ դրանց վրայ աւելացւել են բոլորովին նորերը Գագրիի և Կոդորի շրջաններում: Ազգ. խորհուրդը ամենամեծ ուշադրութիւն է դարձրել հնարաւոր սահմաններում ապահովել ուսուցիչների տնտեսական դրութիւնը և ազատել նրանց կենսական մթերքների գների աստիճանական բարձրացումից...»³:

Աբխազիայի հայկական տարրական դպրոցները որպէս ծխական գոյություն ունեին տասնյակ տարիներից ի վեր, սակայն չընդգրկվեցին Վրաստանի Հանրապետության դպրոցների պետական ցանկի մեջ⁴: 1919թ. օգոստոսի 1-ին Վրաստանի ՀԱԽ-ը ընդունեց «Կանոնադրություն Վրաստանի հայոց ժողովրդական դպրոցների»⁵, որի հիման վրա գործում էին նաև Աբխազիայի հայկական դպրոցները⁶: Նրանք բոլորը ստորին-տարրական դպրոցների տեսակին էին պատկանում: Վրաստանի ՀԱԽ-ի որոշումով այդ դպրոցների համար նախատեսված էր եռամսյա դասընթաց⁷: Սակայն Սուխումի քաղաքային, ինչպէս նաև Ծեբելայի և Մծարայի դպրոցները երկարայան էին, հետևապէս 1918-1919 ուս- տարում Աբխազիայի այլ հայկական դպրոցները ունեին մեկական դասարան⁸: Բացի այդ, միջոցների տնտեսման նպատակով, ՀԱԽ-ը 1919-1920 ուստարում վերածեց իր տարրական դպրոցները երկսեռների⁹:

ՀԱԽ-ին պատկանող տարրական դպրոցներում ուսուցումն անվճար էր¹⁰: Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ի գործունեության ընթացքում հայկական դպրոցների թիվն աճել էր 12-ից մինչև 30-ի, որտեղ ուսանում էր 1567 աշակերտ, այդ թվում 511 աղջիկ¹¹: Դասավանդող 57 ուսուցիչ աշխատանքը հսկում էին տեսուչը¹² (Վա-

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

նախարարությունը պահում է 84 տարրական հայկական դպրոց¹³, այդ թվում Աբխազիայում՝ 27-ը: Վերջինիս 56 ուսուցիչ համար համապատասխան գեմստվաներում վարկեր էին բացվել հետևյալ հաշվով. 1) Աբխազիայի կոմիսարիատ՝ 5 հաստիք; 2) Գումիստայի գեմստվո՝ 31; 3) Գուդաուտայի՝ 11; 4) Կոդորի՝ 9-ը¹⁴: «Սուխումի շրջանի [Հայոց] Ազգային խորհուրդը դիմել է կառավարութեանը և նպաստ խնդրել իր շրջանի 30 դպրոցների համար: Կառավարութիւնը խոստացել է նպաստ տալ և ասի ա. ճումբուրիձեն այդ դպրոցները ևս մտցրել է [պետական

րեն հարց էր տալիս Տ. Սողոմոնյանը: Հոյս ունենալով օգուվել Վրաստանի իշխող կուսակցության ազդեցիկ գործիչների հետ իր մտերիմ հարաբերություններից, Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ի ղեկավար Խաչատուր Ավդալբեգյանը 1920թ. սկզբին դիմել էր լուսավորության նախարարին և խնդրել, որ նա պետական միջոցներից աշխատավարձի հավելումներ վճարի Աբխազիայի հայկական դպրոցների ուսուցիչներին, ինչպէս դա ընդունված է եղել պետական դպրոցների համար: Մամուլը իրազեկում էր, որ «Սուխումի Հայոց խորհուրդն աշխատում է պետութիւ-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ԱԲԽԱԶԻԱՅՈՒՄ (1918-1920 թթ.)

նից գեմսուճների միջոցով... նպաստ ստանալ և պահել իր դպրոցները, որոնք ժողովրդի տնտեսական քայքայման պատճառով ծանր դրութեան մէջ են [հայտնվել]»¹⁴:

(Շարունակելի)

1. «Աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 15. 03. 1920, N 60:
2. Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 15:
3. Դպրոցական գործը Աբխազիայում // «Բանվորի ձայն» (Թիֆլիս), 05.10. 1919, N 4:
4. Հայ դպրոցները և վրաց մանուլը // «Նոր աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 19. 09. 1920, N 134:
5. «Ժողովրդի ձայն», 05. 08. 1919, N 164:
6. «Նոր աշխատաւոր», 01. 10. 1920, N 143:
7. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 61:
8. Ե. Տեր-Մինասեան, Վրաստանի հայոց դպրոցները // «Աշխատաւոր», 03. 07. 1919, N 132:
9. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 84:
10. Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը և նրան ենթակա դպրոցները // «Նոր խօսք» (Թիֆլիս), 27. IX. 1920, N 6:
11. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 63:
12. Սկզբնականապէս այդ պաշտոնը վարելու հրավիրվել էր Հայաստանի խորհրդի անդամ, հանրաճանաչ տնտեսագետ և հրապարակախոս Թադևոս Հայրապետի Ավդալբեգյանը (Տե՛ս 1918թ. սեպտեմբերի 26-ին Թիֆլիսից Սուխումի ՀԱԽ անդամ Տ. Սողոմոնյանի նամակը՝ ուղղված Երևան՝ Թ. Ավդալբեգյանին.- ՀԱԱ, Թ. 3. Ավդալբեգյանի ֆ. 393, ց. 1, գ. 237, թ. 4-5):
13. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 63:
14. A. M. Чочуа, Собрание сочинений, Т. 3. Сухуми, 1976, с. 90:
15. «Բանվորի ձայն», 08.08. 1920, N 32:
16. Տե՛ս հայտարարութիւնը // «Բանվորի ձայն», 12. 10. 1919, N 5:
17. Տե՛ս հայտարարութիւնը // «Բանվորի ձայն», 05. 10. 1919, N 4:
18. Այդ թվի հետ համաձայն չէր Վրաստանի ՀԱԽ-ի դպրոցական բաժնի վարիչ Ի. Չարունյանը, որի տվյալներով Թիֆլիսում գոյություն ունեին 19 պետական դպրոց, իսկ գավառում՝ 13 (Դարձեալ ա. ճումբուրիձեի յօդվածի առթիվ // «Աշխատաւոր», 29. 10. 1920, N 237):
19. Գ. ճումբուրիձե, Դարձեալ հայ դպրոցների մասին // «Աշխատաւոր», 22. 10. 1920, N 233:
20. Ի. Չարունյան, Վրաստանի տարրական դպրոցների գլխավոր վարիչ ա. ճումբուրիձեի յօդվածի առթիվ // «Մշակ» (Թիֆլիս), 01. 10. 1920, N 101:
21. Տե՛ս ՀԱԽ-ի նիստի արձանագրութիւնը // «Նոր աշխատաւոր», 02.10.1920, N 144:
22. Դաշնակցականները և Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդը // «Բանվորի ձայն», 03.10. 1920, N 40:
23. «Նոր աշխատաւոր», 02. 10. 1920, N 144:
24. «Բանվորի ձայն», 03. 10. 1920, N 40:

դարչակ Աղեկյան, այնուհետև՝ Տիգրան Սողոմոնյան) և հրահանգիչը, որոնք ենթարկվում էին Վրաստանի ՀԱԽ-ի կողմից նշանակված շրջանային տեսուչին (Վահան Թուրաբյան)¹³: Աբխազ ակամավոր մանկավարժ և հասարակական գործիչ Անդրեյ Չոչուան վկայում է, որ հայ ուսուցիչները տեղացի չէին և հրավիրվելով աշխատանքի նոյեմբերից մայիս, հատուցվում էին բնամթերքով¹⁴: Ի տարբերություն Վրաստանի հայկական ժողովրդական այլ դպրոցների, Աբխազիայում գտնվողները չէին ֆինանսավորվում Վրաստանի ՀԱԽ-ի բյուջեից և դրանց ծախսերն ամբողջովին հոգում էր տեղի հայ համայնքը¹⁵: Եթե Վրաստանի ՀԱԽ-ն իրեն ենթակա դպրոցներում ուսուցիչներին աշխատանքի հրավիրելիս բնակարանից, վառելիքից և լուսավորությունից զատ առաջարկում էր տարեկան 15000 ռուբլի աշխատավարձ¹⁶, ապա Աբխազիայի հայկական դպրոցներում այդ պայմաններն այլ էին: Աբխազիայի ՀԱԽ-ը, բացի ուսուցիչների կենցաղային պայմանների ապահովելուց, Սուխումի դպրոցում նրանց վճարում էր տարեկան 24000 ռուբլի աշխատավարձ, Ծեբելայի գավառամասում՝ 20000 ռ., 18 փուլ ծխախոտ, 2 փուլ լոբի, Գագրայի և Գուդաուտայի գավառներում՝ 10000 ռ. և ամսեկան 5 ֆունտ յուղ, 60 հատ հավկիթ, 30 շիշ կաթ¹⁷: Լուսավորության նախարարության տարրական դպրոցների վարիչ Գ. ճումբուրիձեն 1920թ. աշնանը պնդում էր, թե գանձարանի հաշվին լուսավորության

դպրոցների ընդհանուր] թուի մեջ, չնայելով, որ այդ դպրոցներն ամբողջովին ենթակա են Ազգային խորհրդին [և մինչև] այժմ նոյնիսկ մէկ կոպէկ դրամ էլ չեն ստացել կառավարութիւնից ու անցեալ [1919-1920 ուս]տարի ամբողջովին պահուել են հայ գիւղացիների հաշուով»²⁰, - գրում էր Վրաստանի ՀԱԽ-ի դպրոցական բաժնի վարիչ Ի. Չարունյանը: 1919թ. վերջերից Վրաստանում պետական ծխախոտային մենաշնորհի կիրառումը հանգեցրել էր Աբխազիայի հայերի բարեկեցության կտրուկ նվազմանը: Ըստ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամ Տ. Սողոմոնյանի, «շրջանի հայ գիւղացին մինչև այսօր տուել է իր [դպրոցների] ուսուցիչներին հաց, իւր, հաւ և այլն, բայց շնորհիւ այն բանի, որ կառավարութիւնը համարեա սնանկացրել է այդ շրջանի հայութիւնը, նա այսօր անընդունակ է մի կտոր աւելորդ հաց ունենալու, որպէսզի ուսուցիչներին բաժին հատկացնի»²¹: Քանի որ Վրաստանի և Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդների նախագահությունների միջև հարաբերություններն «այնքան էլ սերտ չեն եղել»²², ապա վերջինս Թիֆլիսից նյութական որևէ աջակցություն չէր ստանում: «Սուխումի շրջանում կառավարութիւնը բիւջէի եկամուտների մեծ մասը ստացել է հայ գիւղացու քրտինքով մշակած ծխախոտի միջոցով: Ինչո՞ւ այդ նոյն գիւղացին իրեն իրաւունք չպէտք է համարի կառավարութիւնից պահանջելու...իր աշխատանքից ստացած գոնէ մի չնչին մասը և հոգայ իր մանուկի ուսման գործը»²³, - իրավացի-

Нона Шахназарян

Краснодар, Центр Кавказско-понтийских исследований, Кубанский государственный Университет, кандидат исторических наук

(Начало в N 5-6, N7-8)

Можно и/или нельзя: ориентализм

[С точки зрения Запада] Восток неизменно ассоциируется с сексом. ...Восток кажется по-прежнему предлагает не только плодородность, но сексуальное обещание (и угрозу), неутомимую чувственность, беспредельное желание, глубокую генерирующую энергию, что-то над чем можно поразмыслить²².

Бесконечные табуации пронизывают повседневность хемшилов. Запреты касаются прежде всего сферы гендерных отношений, через них мистифицируя/ритуализируя весь жизненный цикл. Религия велит нам не отдавать своих женщин (Карим Салих Оглы). Во время Рамазана нужно избегать близости. Женщинам нельзя иметь длинные ногти. Им нельзя носить короткие волосы²³. Женщинам необходимо носить штаны и платок в любую погоду, независимо от сезона, потому что мужчины не должны видеть женские волосы, ступни ног²⁴ и запястья. Мевлут заставлял своих сестер и жену носить носки даже в летний зной. Невестка не должна разговаривать со свекором и другими мужчинами из родни мужа. Она должна потупив взор отвешивать им тройные поклоны - темене.

В рамках подобных разговоров меня немало удивили подчеркнутая интимность отношений между некоторыми членами родственного круга (например, племянницы и дядя со стороны матери), которые показались мне чрезмерными, раскрепощенно-чувственными, идущими вразрез с существующими практиками запретов. ...Собрались в очередной раз во времянке у Мамута и Ульфат. Все весело общались, чтобы Ульфат не грустила и не плакала по сыну. Состав все время обновлялся за счет текучки - люди приходили, уходили. Это была большая комната-подиум, где гости, сидя на дошагах на полу ели шорбу, пили чай с халвой, фундуковым щербетом и другими сладостями, смеялись. Тут же купали малышку Мухтасару. Тахмина расчесывала волосы [своей тете по отцу] Эмине. Нури сосредоточенно массирует спину своему дяде, долго-долго растирая его благовонными маслами (запись в полевом дневнике). Гиперэмоциональность и интимная

Женщина как [сакральное] нечистое

Религиозность и отправление мусульманских культов заполняют всю повседневную жизнь старшего поколения во многих семьях (пятиразовый намаз, многократные обмывания-абдесты, ежегодное соблюдение месячного поста -Рамазана). Ритуалы эти касаются всех сфер жизненного круга, в особенности брачного цикла: собственно брака (обязательный обряд нико (nikah, или nikoh), мусульманский эквивалент христианского венчания), сексуальности (обязательный гусул (ghusul) - омовение от корней волос до пят сразу после каждого совокупления). Как явствует из многочисленных интервью, мораль (мусульманская традиция) строится на представлении о греховности телесной жизни,

шины тоже могли участвовать в молитвенном ритуале, но в последней комнате, параллельно с мужчинами, но никак ни вместе с ними (желающих, однако, и не оказалось).

Apocalyptic: не быть дома у себя дома...

Есть у хемшилов и свой конец света, но это не имеет ничего общего с их эсхатологическими представлениями, увы, - это реальность. Каждый хемшил знает этот год, день и час - 1944, 25 ноября, 5 утра. Для тех, кто был в возрасте, чтобы помнить, одно упоминание о депортации из Аджарии вызывало бурный всплеск негативных эмоций. Рукия Акбуок 1906 г.р. развела руками и, беззвучно плача, стала бить себя ладонями по коленам, так и не промолвив ни слова. Бабушка Сути 1900 г.р. разрыдалась и

ный факт и наличие родственников в Турции стали декларируемыми причинами высылки хемшилов в 1944 г.- так называемая «превентивная мера военного времени, обеспечивающая «благонадежность» и «лояльность» пограничного населения»²⁹. Так или иначе, 25 ноября 1944 г., по постановлению ГОКО № 6279сс от 31 июля 1944 г., хемшилы подверглись тотальной депортации, носившей, в духе того времени, внесудебный характер³⁰.

Пережив режим «спецпоселения» и оправившись после реабилитации в 1956г., уравнившей их в правах с остальными советскими гражданами и снявшей с них стигму предателей родины, неблагонадежных хемшилы столкнулись с новыми сложнейшими проблемами, связанными с распадом СССР и этническими конфликтами в новых неза-

БЕСЕДЫ С ДРУЗЬЯМИ-ХЕМШИЛАМИ: ЭМОЦИИ ПОД ЛУПОЙ

чувственность последнего действия, по-видимому нивелировалась ситуацией публичности происходящего. Это была особая рода, легитимная интимность, вопреки барьерам и иерархиям, или каким-то образом выскакивающая из сложноплетенных границ цикла запретов. Атмосфера того вечера вызвала реминисценции из Саида, который, апеллируя к творчеству Флобера, описывал восприятие образа Востока, с головой утопающего в сексуальных фантазиях: Набор ориенталистских клише включает в себя: гаремы, принцесс, принцев, рабов, покрывала, танцующих девочек и мальчиков, шербет, натирания (ointments)²⁵. Демонстрируемая через прикосновения к телу, но при этом а-сексуальная любовь племянницы к дяде (на Кавказе есть огромный пласт фольклорных текстов, учреждающих особый статус дяди по матери, мистифицируя сам термин родства) представила образец некой ритуализованной интимности.

...Тяга к интимности охватывает собой лишь один из полов - женский. С точки зрения Э. Гидденса имманентная женщинам интимность в обхождении с Другим (с миром) корыстно используется мужчинами с их властолюбием²⁶. Но кажется власть/властолюбие и ответственность [за тех над кем властвуешь] идут рядом (по крайней мере на семейном уровне патриархата). Тепло и уход, интимность, которую дарят своим мужчинам женщины обращаются в виде ответственности, помощи, в виде заботы чуть другого рода, но тоже дефицитной [для женщин]. Может тогда речь идет о взимности, точнее взаимодополняемости²⁷- о том неуловимом, что придает не только обаяние и экзотизм, но и гармоничность миру, где эти правила игры в ходу. Дядя не только заботится о племянницах (как и о других женщинах родственной группы), одаривая их (подчас в таком же ритуальном порядке), но и стоит на страже их интересов в символическом поле внутриобщинных отношений. [Интимность] корыстно используется мужчинами? - может, это все-таки не тот слу-

демонизации отношений между полами, в частности полового акта. Об этом свидетельствуют представления о том, какими должны быть ритуальные омовения супружеских пар после каждого соития (гусул). По нашему обычаю, по Курану, после такого дела обязательно надо купаться у нас. Обязательно! По Курану написано, если после такого дела, надо, только положено сделать семь шагов. После семь шагов каждый поставленный шаг - уже горит земля, небо. Нельзя, вообще нельзя, запрещено. Купаться, а потом только можно ходить. Посмотреть кому-то в глаза - нельзя, разговаривать с кем-то нельзя..., вот, например, с мужем тоже нельзя, пока не искупаемся. Вот мы встали после этого дела и оба купаемся. Сначала женщина, потом мужчина. До этого с мужем нельзя говорить, прикасаться к нему нельзя, смотреть ему в глаза нельзя! нельзя, вообще нельзя!...Смотреть ребенку в глаза нельзя, вообще ни на что смотреть нельзя. Встала и, куда не смотря, идешь умываться...

Конструирование нечистого, тем самым, происходит через разграничение, жесткое разделение сфер (мужской, женской, детской, старших), практики исключения и дистанцирования. Еще один казус в связи с этим был в последний день Рамазана, когда огромное количество хемшилов обоего пола и всех возрастов собрались в «нашем» доме на терави-немаз и я, по наивности, посчитала ситуацию вполне уместной, чтобы снять вечернее публичное моление на видеокамеру. Муфтий Терват и имам Нуриддин переглянулись, но были достаточно вежливыми, чтобы вовсе не выставить меня из комнаты моления, но нашли альтернативу в том, что символически отгородили меня (мое физическое тело) от молящихся мужчин деревянной табуреткой. На мой вопрос за чем это? молодой имам ответил само-собой-разумеющимся тоном - женщины не могут молиться вместе с мужчинами, [они - нечистые? - подумала я]. Часом позже выяснилось, что желающие помолиться жен-

запритчала в голос. Произнося каждое предложение об изгнании, казалось, она делала усилие над собой, не в силах удержаться от безостановочно текущих слез. Дед переехал из Турции в село под Батуми потому что кукуруза хорошо росла и пастбища свободные были, да и соль, керосин... Хорошо жили в Аджарии до 1944 г., в ноябре выслали в Среднюю Азию. 18 дней в товарных вагонах везли, все там же делали (отправление естественных потребностей- Н. Ш.). Потом хотели на родину, переехали в Грузию, не в Батуми, но в Гуляян, там нам разрешили жить. Но потом сказали, что мы вореем у них и снова выгнали нас. Поехали кто куда уже, кто назад в Среднюю Азию. Потом приехали сюда» (Ислам Оглы Сути 1900 г.р., беседовала на смешанном тур. и хемш. яз.)

Мужчины тоже не могли и не пытались удерживаться от слез. Люди на станциях боялись подходить к вагонам, им сказали, что в них везут «врагов народа», «людоедов»...Когда еле-живые мы приехали на место, первое время местные к нам также относились... Салих Хасан, пос. Вперед. Наших мертвых мы не хоронили, а выбрасывали из товарного поезда. Это было сплошное унижение и оскорбление... и рабство (Абдамит Салих); нас выслали как скот, в грузовых вагонах. В 1944 г. мы и турки-месхетинцы пострадали одинаково (Ровшан Салих). Трансцендентальная бездомность и мука невосполнимой утраты²⁸ звучали в словах старца Кошанидзе Абдуллы: В 90-е я поехал туда... ночевал одну ночь в СВОЕМ ДОМЕ в с. Гонио. Там живут сейчас аджарцы... У нас было 1000 баранов... 400-500 человек-аджарцев во время войны в Турцию убежали. Сталину донесли... дал приказ всех выслать... всех! Никого не пожалел... (плачет).

В истории хемшилов этническая идентичность очень часто (можно сказать, с некоторой цикличной повторяемостью) играла роковую роль. Сложные перипетии истории хемшилов напрямую связаны, по всей видимости, с их проживанием в приграничной зоне. Именно дан-

висимых государствах. Так, под давлением националистически настроенных бандитских группировок в Киргизии хемшилы снова были вынуждены покинуть насиженные места, переехав в Краснодарский край.

...Изгнание - это нечто до безобразия земное, обусловленное не мистическими, а грубо прозаическими историческими предпосылками. ... на изгнание людей обрекают только люди - и никто иной. ...изгнание - та же смерть, только менее милосердная ... это затяжная агония вдали от привычного климата и традиций, вдали от близких. - писал Эдвард Саид. И дальше считать, будто изгнание способствует пробуждению гуманности - значит утешаться банальностями. Зато изгнаник знает как минимум две культуры, ...ему открыты параллельные миры, то есть его сознание на языке музыки можно назвать контрапунктическим³¹ - и этим он богат. Депортация стала тем самым всеми [хемшилами] почитаемым бедствием, которое еще сильнее укрепляет социальные узы, кристаллизует общую идентичность, сплавливает.

Схема «идеальной» реальности

Близкое рассматривание хемшилских ритуалов (как реликтовых-избегание; так и действующих-умыкание невест, оплакивание умерших) в этом тексте вызвано некоторой экзотизацией прошлого, но не только - оно в то же время вполне осознанное и намеренное. Их особое место в изучении эмоций связано с их тесной сопряженностью со сферой тех же эмоций³². Ритуалы жизненного цикла обеспечивают средствами исследования верований и практик, которые конституируют современные сообщества и располагают людей в рамках этих сообществ³³. Обряды и ритуалы - это символические акции, регулирующие межличностные и институциональные отношения, конструируя порядок/последовательность смыслов, норм, ценностей и правил группы - это модели, с которых должна лепиться повседневная жизнь.

Ритуал способен трансформировать события в доходчиво-понятную реальность в силу харизматической силы тех, кто его представляет/исполняет. Таким образом ритуалы контролируют желание и опасность до тех пор, пока привносят их в [повседневный] опыт в концептуальном (умозрительном) и эмоциональном порядке... Они не диктуют (и не могут диктовать) индивидуальное поведение и эмоции, но они помещают индивидов в социальный контекст в качестве социального Я. Эти обряды участвуют в культурном оформлении сознания, эмоций и действий³⁴. Иными словами, ритуалы жизненного цикла - это locus смьчки индивидуального (эмоции, приватное) и социально-структурированного (строгая последовательность и отрегулированность ритуального действия). Если суммировать все сказанное, именно через ритуалы в человеческой группе конструируется «идеальная» реальность, то как должно быть. Они оглашают условия конвенционального поведения, фокусируя внимание скорее на социоцентрическом, нежели эгоцентрическом, педалируя скорее коллективную нежели личную идентичность.

В частности, в хемшилском сообществе описанные выше табуации, обряды, ритуалы выступают как комплекс механизмов и рычагов, которые безусловно подавляют индивидуальность, зато до крайности обостряют групповую/общинную, семейную, фамилно-родовую солидарность. Они представляют круг социальных действий, прямо направленных на укрепления социальных уз³⁵.

Обычай предков, или моральная экономика деревни?

Бя-я-я-я-я! (симитировал Юрий Никулин)

Милиционер: Будешь кушать шашлык из этой невесты - не забудь пригласить! - вспомнила я фрагмент из фильма Л. Гайдая Кавказская пленница. Следующее клише, тут же пришедшее на ум - Разговор у нас с женщинами короткий. Мешок на голову и готово! Но все не так просто.

Брачная стратегия по всей форме, как положено, по букве традиции т. е. брак по стовору, легитимный брак с соблюдением всех дотошных и дорогостоящих этапов³⁶- всегда оценивался среди хемшилов как более престижный (круче!). Но есть у традиции запасная буква, альтернатива, обходной трюк - умыкание невесты. Не такая крутая, но простая и верная³⁷.

Умыкание не всегда означает начало половой жизни. Это только символический брак, демонстративное компромирование, который сторона невесты обычно не осмеливается расторгнуть, беспокоясь о сплетнях и двусмысленностях при возможном браке с другим. Заявления в милицию подают довольно редко, все вопросы решаются между собой. В последнее время случаи, когда родители девушки забирают ее домой невзирая на огласку, участились.

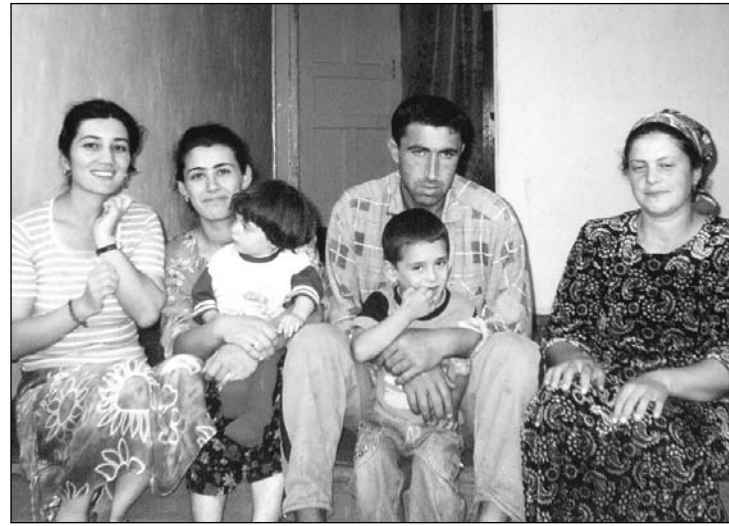
Мотивы похищения невесты, как выяснилось, могут быть самые разные. Сначала я думала, речь идет исключительно о сбережении материальных ресурсов, которые в требуемом (традицией) количестве не так легко скопить в условиях депортаций, спецпоселений и многократных миграций. Безусловно, экономическая причина как фактор воспроизводства обычая, играет немалую роль. Она обычно связана с неудовлетворительным финансовым положением жениха, не способного понести огромные расходы, предписываемые всей цепи свадебной обрядности. Следующий мотив, несогласие родителей девушки, при том что девушка принимает ухаживания. Третий вариант, когда девушка отказывается выходить за претендента, она не дает своего согласия - собственно, насильственное похищение. При этом, учитывая практикование ранних браков, может ли девочка-подросток осознанно, серьезно решать, как ответить - она не понимает, она слушает других? Мощным катализатором может выступать мотив мужской конкуренции³⁸.

По существу все [опрошенные] кто во-

ровали свою невесту (за исключением двух случаев) свято верили в то, что невеста в душе согласна, но она ведь не может высказаться, она никогда не скажет откровенно да.

Ср.: ...Она никогда не свидетельствует о себе, ничем не выдает своих чувств, своего присутствия, своей истории. Он говорит от ее лица...³⁹ Знакомство Гюстава Флобера с египетской куртизанкой и его описания стали классической моделью представления «женщины Востока».

Обычай воспроизводится при активном участии друзей-сверстников. Риторика мужской, настоящей дружбы, преданности, поддержки и опоры пронизывает почти все мужские интервью. Панингимность, к которой стремится ритуальный социум, решительно мешает ему быть самоотменяемым, историчным. Автодистанцирование, производимое этим обще-

Н. Шахназарян с хемшилами в ст. Кубанская, 2002г.

ством, дает в итоге не метапозиции (пункты, которые располагались бы вне темпорального кольца) откуда оно могло бы быть проблематизировано, но круговую поруку, запанибратскую солидарность его участников⁴⁰.

Мне посчастливилось взять интервью у молодого человека, непосредственного участника и жениха о том, каков сценарий умыкания, его дух и рационализация в современных условиях.

Понравилась девушка, пригляделся. Решить жениться. Время уже набежалю, 25 лет. Девушка была молодая, 16, сама понимаешь, школьница. Эти вещи недопонимает... И мне пришлось всеми путями добиться, чтобы жениться на ней. Ну, я разными путями подходил к ней, старался, чтоб ей понравился... Старался как-то общаться больше, появлялся. Пробивал, то да, то нет.

Ну, я то, сё. Да нет, типа, куда мне, мне еще учиться надо, то-сё. Ну, училась она хорошо в школе. То сё, то сё. Смотрю, привыкла ко мне. Я нет-нет в школу к ней приду. В общем, в общение вошел. Никто не подозревал, ни родители, ни родственники. бабушка там её были против. Почему? Потому что хотела за своего родственника отдать.

Ну, ее хотели вообще за другого отдать. И вообще, много у нее было поклонников, претендентов или соперников, я не знаю, как их называют. Ну, знакомых ребят много. Кого ни увижу - ну, чё? - женюсь скоро. На ком? - на ней. Ого! Один претендент. Там общаюсь, там общаюсь - еще один. Там один. Таких несколько было. Каждый ждет, когда же школа закончится, понимаешь? После школы засватают или своруют. Ну, я чё, я думаю, ладно, чё делать, ребята...

Приехали мои друзья (неразборчиво)...видят, что девочка мне нравится, время пришло. Давай, говорят, чем кто-то ее украдет, чем хуже ты? Давай мы ее свороем. Напились ребята, смотрю, без меня хотят поехать своровать ее, понимаешь? Ну, я говорю, не-не ребята, поедем, я сам лучше с вами поеду. Первый раз они поехали, хотели со школы ее украсть. Со школы ее хотели украсть, уже все приготовили, план «Барбаросса». Приезжаем, в школе ее нет. Ну, поехали, говорю, домой посмотрим. Поехали, а она, оказывается, приболела, представляешь, и не пошла в

школу. Ну, дожались некоторое время, думаем, чё делать, чё делать?

Нашли выход, выход нашли. Тоже через дней наверно 15. Подруга ее была. Ну, я говорю, ты ее позови, вытяти, а там мы сами разберемся. Зима, холод, снег. Опять эти ребята... Ну чё, вперед! Выпили немножко, и все, идем без тебя воровать. Я говорю, не, ребята. Думаю, представь, вдруг чё не получится... представь, опозорюсь, да? Для кого, для меня. Думаю, лучше пойду сам воровать. Решили. Такси наняли, «Волгу» специально, широкую машину, чтоб нормально поместить. Хотя, когда я с ней встречался, разговаривал, она говорила, «меня за тебя просто так не смогут отдать». «Да» тоже не могла говорить, сама знаешь. Ну, я видел, что она уже согласна. У меня выход был только украсть. И то она хотела, чтобы она обручилась, то-сё, потом...

А так не была согласна сразу после школы, понимаешь? Тоже хотела учиться, всё... А чё делать, думаю, ладно, была-не была. Поехали. Ее берем, короче, подругу, едем, ее оставляем. Договорились, что через несколько минут будем возвращаться. Она идет с другой подругой, там соседка. Идет. Ее зовут. Чё? Да вот пришла поздороваться, что ты приболела? Посмотреть, то-

сё... Ну, ее вытятили на улице. Она говорит, ладно, я поехала, ребята за мной должны приехать. Те, естественно, ее провожают они, понимаешь? Провожают, ну и мы на «Волге» подъезжаем, прямо на улице, недалеко от дома. Раз, как дела? Ну как, неожиданно, сзади. Она увидела, как-то волнение такое неожиданное... Она поняла. И сразу ее фишт (присвистывает) в машину. (Смеется). Затолкали в три секунды. Раз, подруга в хипесе, кричит, бежит. А чё она делает, ничего не может. Сели, уехали, всё, привезли в один дом. Ну, естественно, она плачет там, туда-сюда. Ну, все плачут в этот момент. Я ей говорю, ты чё плачешь? Чё ты, чё с тобой? Чем-то ты недовольна? Если ты чего-то не хочешь, если ты другого хочешь, или чего-то еще хочешь, ты скажи заранее, вот сейчас, пока время не прошло. Я, говорю, тебя сейчас же домой отвезу, оставлю. Она мне, «куда уже отвезешь?»

Ну понятно, да? Ну, я говорю, если «куда отвезу», тогда вон заходи и сиди. Завели. Там, день-два, там кипеш, шум-гам, ишут гай-гуй. Естественно, там по друзьям. Ее же не могут найти, еще же не знают, кто украл. Папа так сильно любит, родители же тоже там, представляешь, разорвал бы любого. С папой у меня хорошие были отношения с детства. Папа узнал, что это я, ну успокоился. Пошел домой, сел спокойно. Ну, чё там, два-три дня посидели. Появились. Ну отец говорит, типа, верните ее, мы по нормальной дороге тебе отдадим. Ну, я поверил, все нормально. Отец-то нормальный мужик. В общем. Отдали мы ее обратно. И там, как всегда женщины начали мутить-крутить, чтобы ее заново пропихнуть за другого. Ну, я смотрю, действительно мутят ее, против меня настраивают, понимаешь? Женщины же это умеют делать, особенно с молодой девушкой. Туда-сюда. Ну, я думаю, ладно, так не получится, придется мне еще раз воровать тогда. Ну, я вижу, что она портится, она боится со мной разговаривать, она боится со мной выходить на разговор.

Ну, опять я добиваюсь своего, опять же в школу ходил, там с ней разговаривал. Опять все уладил, нормально. А потом, в конце концов, я говорю, слушай, говорю, смотри, говорю, потом меня не вину, если ты какому-нибудь дибилу попадешься и

всю свою жизнь будешь проклинать. Вот сейчас, смотри, я последний раз говорю, или поедешь со мной, или я, говорю, сейчас же отворачиваюсь, уйду. А потом меня не вину, типа. Бывает же такое. Не вину, вот и все. Потом скажешь, вот почему, типа, ты не добился своего. Вот и все, давай вот сейчас этот вопрос решим. Последний экзамен у нее как раз шел. Я уже смотрю (неразборчиво)... я уже уезжаю в Среднюю Азию, типа. Я уже говорю, после экзамена, короче, если едешь, поехали, если нет, я уехал, вот сейчас уезжаю, типа, в Среднюю Азию. Ну, она, естественно, раз, все бросила, села, уехала.

Я ее забрал второй раз, представляешь. Ну, естественно, те обломались. Тишина. Ну куда, второй раз если девочка вышла, да? Но потом, через некоторое время все уладилось. Вот такая история.

(Продолжение следует)

²² Said E. W. ([1978]1995) Orientalism. Western Conceptions of the Orient. Penguin Books. P. 190.

²³ Предполагаемое вместилище магической силы.

²⁴ Считается очень интимной частью тела: Стыд какой, Джемал (свекор) зашел в комнату, а Фатя (молодая невестка) голая [без носок, босоногая].

²⁵ Ibid. p. 188.

²⁶ Giddens, Anthony 1992. Transformation of intimacy, Cambridge 1992.

²⁷ Новый менее конфликтный гендерный стандарт отражен в принципе дополнительности Нильса Бора - Contraria sunt complementa (лат.).

²⁸ Эдвард Саид Мысли об изгнании. Иностранная литература 2003, № 1. http://magazines.russ.ru/inostran/2003/1/saide.html

²⁹ Nekrich A.M. The Punished Peoples. The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. N.Y., W.W. Norton & Company, 1978. P. 104.

³⁰ Среди переселенцев из Хелвачаурского района хемшины составляли 152 семьи (1087 человек). В ноябре 1944 г. из Аджарии переселили 304 хемшинские семьи, в том числе из Батумского района - 231, собственно из Батуми - 6, из Кобулетского района - 34, Келского района - 5 и Хулойского района - 28 семей. См.: Мгеладзе Н.В., Туналде Т.Х. Из истории хемшинов восточной Турции и юго-западной Грузии // Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Материалы международной конференции. Ереван, 2003. С. 272.

³¹ Там же.

³² см. об этом подробнее в текстах Эмиль Дюркгейм, Марсель Мосс, Михаил Бахтин, Рене Жирар, Жан Ле Гофф, Пьер Бурдьё, Гейл Клигман.

³³ Kligman G. (1988) The Wedding of the Dead. Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania. University of California Press. Berkeley Los Angeles London. P.10.

³⁴ Ibid. pp. 10-11.

³⁵ В этом смысле хемшилская свадьба еще один мощный locus подтверждения мы-идентичности через простые, доступные каждому движения круговых танцев, через по сути тотально-хемшилский обмен подарками.

³⁶ Свадьбы вызвали оскудение крестьян на годы, а сеньоров на месяцы (Ле Гофф с. 336).

³⁷ Иногда сторона жениха, выдержав первую часть церемонии свадебного круга по букве традиции, на одном из этапов (обычно после обручения) разрешает ситуацию умыканием невесты. Это является еще одной моментой в копилку экономического резона.

³⁸ В 15 лет меня отдали замуж. Сначала мой муж был помолвлен с моей старшей сестрой. Но ее украл мой двоюродный брат, сын тети по отцу (hokhrochys deghan). Мой отец позвонил из Чимкента в Краснодар и сказал, что старшую дочь украли, но я отдам тебе младшую. Приехал дядя Х. в Чимкент забирать меня. Родители стали советоваться, девочка маленькая. А мать не хотела давать меня в 15 лет. Говорит, подождем пока исполнится 16 и забереете. Но в ту ночь мой отец уехал на уборку в Целиноград в 5 утра. Мой дед Сулейман сказал, "я здесь хозяин, а не Дурсун (сын), я отдаю девочку замуж, пускай забирают. Мать обняла меня, но делать нечего, отправила в Краснодар. Так я вышла замуж.

³⁹ Said E. W. ([1978]1995) Orientalism. Western Conceptions of the Orient. Penguin Books. p. 6.

⁴⁰ Смирнов И. П. Motherfucker, или об экстремальных техниках сближения /дистанцирования в коммуникативном акте // Смирнов И.П. Генезис. Философские очерки по социокультурной начинательности. - СПб.: Алетея, 2006, с. 98.

ՄԵՐԳԵՅ ՎԱՐՊԱՆՅԱՆ
ՀՅ ԳԱԱ
հնագիտության
և ազգագրության
ինստիտուտ

(Սկիզբը՝ N 7-8-ում)

Մեր գրույցի ընթացքում Հայի Քոչանիձեի թոռը՝ Հարթի Քոչանիձե (ծնվ. 1953թ.), որը ևս հպարտանում էր իրենց անցյալի ծագմամբ, հուզմունքով ասաց. «Ազգությամբ ու արյունով հայ եմ, բայց մահմեդական, թեև դպրոցում իմ պահանջով մատյանում ազգությունս նշում էին հայ, բայց անձնագրում գրվեց խեմ-շիլ, ամուսն արարական է, ազգանունս՝ վրացական, ծնվել եմ Կիրզիզիստանում, սովորել ռուսական դպրոցում, ազատ խոսում եմ ռուսերեն, ղազախերեն, ուզբեկերեն և կիզիզերեն, բայց իմ խոսակցական հայերենը հայերը չեն հասկանում: Այս ի՞նչ աշխարհ է, ի՞նչ ազգ եմ, ի՞նչ ճակատագիր է»:

Հարթի Քոչանիձեի տիկինը՝ Կըզըլ-Կիյայի ռուսական դպրոցի ուսուցչուհի Թամարա Քոչանիձե (օրիորդական ազգանունը՝ Փոցքորոլլի, Փոցքարովա, ծնվ. 1956թ.) պատմեց, որ 1973թ. Ֆրունզեի (Բիշքեկ) տարբեր բուհերում սովորող 18 համալսարանի ուսանողներով հավաքվել են և քննարկել, թե ինչ անեն, որ պահպանեն իրենց ժողովրդական երգերը, պարերը, երաժշտությունը ու բանահյուսությունը, և Ֆրունզեում սովորող տարբեր ազգերի ուսանողների մեծ խումբ էլ ստեղծեց իրենց երգի-պարի համույթը: Որոշում են, որ յուրաքանչյուրը գրի առնի իր լսած ժողովրդական երգերը, բայց հայկական տառերը չգիտեին, իսկ ռուսականները չէին բավականացնում: Փորձում են նոր այբուբեն հորինել, բայց անհաջողության են մատնվում: Նրանք որոտեղի՞ց իմանալին, որ կրոնափոխ համալսարանների բանահյուսության մեծագույնը են գրառվել իրենցից դեռևս 100 տարի առաջ: Համալսարանի նշանավոր ազգագրագետ Սարգիս Հայկունին 1895-ին «Արարատ» ամսագրում հրատարակել է 1870-ական թվականներին Սև գետում իր լսած պարերգերը (58 տող)⁸⁵: Ի դեպ, Հայկունու հրատարակած երգերից մեկի տարբերակը, քրիստոնյա բաշ-համալսարաններից Հակոբ Մեղավորյանի գրառմամբ տպագրել է Է. Լիդենը⁸⁶: Ս. Հայկունու աշակերտներից Վահան Խոյյանը (հետագայում՝ քահանա), հինգ տարի ուսուցիչ է եղել Սյունքենում (գ. Փերվանե) և այդ ընթացքում գրառել է ոչ միայն հայոց կրոնափոխության բավական մանրամասն պատմությունը, այլև նրանց բանահյուսության հարուստ հավաքածու է կազմել: Շուրջ 350 մեծադիր էջից բաղկացած այդ ժողովածուն նա տպագրության նպատակով 1883թ. ուղարկել է Թիֆլիս և հետքերը կորցրել: Տասնամյակներ անց նա փորձել է համալսարանի կրոնափոխության պատմության որոշ դրվագներ վերականգնել իր հուշագրությունում, բայց շատ բան անդադմալի մոռացված էր⁸⁷: Ցավոք, Թիֆլիսում կորել են նաև արևելահայ նշանավոր երգահան և խմբավար Գրիգոր Սյունու՝ համալսարանից գրառած երգերի տեղերը: Երրորդ դեմքով գրված նրա ինքնակենսագրա-

ԲՈՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՎԱԾ ՀԱՄԱԵՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

կանից տեղեկանում ենք, որ 1908թ. Բաթումից անցնելով թուրքական ափ, ոչ միայն Տրապիզոնում, Սամսոնում և Կիրատոնում կազմակերպում է նվազախմբեր ու երգչախմբեր, այլև «Տրապիզոնը կենտրոնավայր ընդունելով՝ նա հնարավորություն է ունենում ուսումնասիրել Սիւրմենի, Կարատեի և Եամրուլի գետերու հովիտների Հայնակների

հատորում, ինչպես նաև թերթերում և ամսագրերում⁸⁴: Կրոնափոխ համալսարանի բարբառին նվիրված իրենց լեզվաբանական ուսումնասիրությունը և հոփայի շրջանից սերված մի 25-ամյա համալսարան գրառված 4 գրույցը, մի քանի հանելուկները, ասացվածքները և երգերը 1996-ին հրատարակեցին Հարավարդի համալսարանի գիտնականներ

նի»⁸⁹ ուսումնասիրությունը, ըստ որի այն պատկանում է Կը Նյուդին:

Ըստ իս, կրոնափոխ համալսարանի խոսքում են Համալսարանի բարբառին առանձին խոսվածքով, որը կարելի է կոչել հոփայի խոսվածք, կամ ինչպես իրենք են իրենց լեզուն անվանում՝ համալսարան (համալսարան), համալսարան (համալսարան): Պահպանելով հանդերձ գրաբարի բառային և քերականական բազմաթիվ ձևեր, հոփայի խոսվածքը մի շարք դեպքերում կրել է զգալի փոփոխություններ: Այն ունի երկու ճյուղեր (տարբերակներ)՝ արդըլեցիների և թուրքականների¹⁰⁰: Արդըլեցի գյուղը գտնվում է Թուրքիայի Արդըլի մահանգի ոփայի գավառում (այժմ բաժանված է երկու գյուղերի՝ Էշմեթալա և Զիմենլի), իսկ թուրքականները նշանակում է դրսեցիներ, այսինքն՝ այլ գյուղերի բնակիչներ: Ինչպես Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ղրղզստանում, Ռուսաստանի Ղաշնուխումում, այնպես էլ Թուրքիայում (հոփայի գավառում) գրառված բանահյուսությունը¹⁰¹, ինչպես նաև մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այդ վայրերում բնակվող կրոնափոխ համալսարանի խոսքում են հոփայի խոսվածքի այս

Ս. Վարդանյանը Թամարա եւ Հարթի Քոչանիձեների հետ, Կըզըլ-Կիյա, 1984թ.:

(հայ մահմեդականների) կեանքն ու կենդանի մնացած կես հայկական, կես թրքական խօսքերով ժողովրդական երգերի բեկորները: 1910-ին անցնելով Էրզրում, նա այնտեղից շարունակում է այդ գործը աելի լայն մասշտաբով, տարածելով իր գործունեությունը ամբողջ Համալսարանի տերիտորիայում, Թուրքիայում և շրջակայքի մեջ: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքները 2 մեծ տետրակների մեջ պարփակված են ներկայացրել իր Թիֆլիզում Սահլեան էքսպեդիցիայի (բանաստեղծ Յովի. Յովհաննիսյանին), չհասկացել, թե ինչ բախտի արժանացաւ»⁸⁸: 1918-ին կրոնափոխ համալսարանից 115 բառ է վրացատառ գրառել Ի. Կիպչիձե, ինչի հիման վրա Ն. Մառը 1925-ին տպագրել է «Նյուբեր Համալսարանի բարբառի մասին» հոդվածը⁸⁹: Շուրջ չորս տասնամյակ լուսաբանից հետո նշանավոր արևելագետ Ժորժ Դյունուհիլը 1962թ. Ստամբուլում մի մահմեդական համալսարան ուսանողից լատինական տառադարձությամբ գրառել է որոշ բանահյուսական նյութեր⁹⁰, այնուհետև մի քանի տարի ամռանը հանդիպելով նրան, նոր մտուցներ է գրառել և ֆրանսերեն թարգմանություններ գրվածքները գրույց հրատարակել⁹¹: Ստամբուլում նա նյուբեր է ժողովել նաև մի տասնութամյա մահմեդական համալսարանից, որոնք (երեք գրույց և ինը խաղիկ) հրատարակել է համապատասխան գիտական մեկնաբանություններով և զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁹²: Իսկ 1967թ. Բաթումում մահմեդական համալսարանի հանդիպելով, տասնմեկ խաղիկ (մանի) է գրառել Բարունակ Թուրքալանը⁹³: Իմ գրառած նյութերի մի մասը (ինը հեքիաթ և իրենց նոտագրությամբ մեկ երգ ու քսանութ խաղիկ՝ կից բառարանով) 1989թ. հրատարակվել է «Հայնակական» ժողովածուի 3-րդ

Ղազախստանի Զիրկին գյուղի կրոնափոխ համալսարանի, 1987թ.:

Բ. Վոքը, Ս. Լա Փոտան և Է. Թաքերը⁹⁵: Այս բանահյուսական մտուցները իրենց զուգահեռներն ունեն թե՛ քրիստոնյա համալսարանի, թե՛ առհասարակ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներում գրառված բանարվեստի ստեղծագործությունների հետ և առավել կամ նվազ ամբողջական տարբերակներ են: Հատկանշական է, որ մեր օրերում ևս կրոնափոխ համալսարանները այլևայլ առիթներով խաղիկներ են հորինում: Նրանք հիմնալի գիտեն նաև նախնայաց պարերը, իսկ ավանդական նվազաքանակներից նախընտրում են բեմադրված (բեմադրված), գավալը (սրինգ), դիզը (տիկ, պարկապուկ, թուլում) և ձիբուն (փոքր զուռնա): Քրիստոնյա համալսարանների բարբառի ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս 19-րդ դարի վերջին. առաջին համալսարանի քննությունը կատարել է Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1899թ.⁹⁷, այնուհետև Հ. Աճառյանն է 1911-ին անդրադարձել Համալսարանի բարբառին⁹⁸, իսկ 1947-ին հրատարակել է «Բնությունը Համալսարանի բարբա-

⁸⁵ Հայկունի Ս., նշվ. հոդվածը, էջ 293-294: Տե՛ս նաև «Հայնակական», 2008, N1-3:

⁸⁶ Лиюзень Э., նշվ. աշխ., էջ 170-171:

⁸⁷ Տե՛ս Խոյյանի հուշագրությունը, էջ 18:

⁸⁸ Սիւնի Գրիգոր, Հայ երաժշտություն, Երևան, 2005, էջ 115-116:

⁸⁹ Март Н., Материалы по хемшинскому наречию армянского языка (по записи И.А. Кипшидзе), Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 1, Ленинград, 1925, с.75-80.

⁹⁰ Dumézil Georges, Notes sur le parler d'un Arménien musulman de Hem'in, Mémoires de L' Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, coll, in 8°, tome LVII, fase. 4, 1964.

⁹¹ Dumézil Georges, Trois recites dans le parler des Arméniens musulmans de Hem'in, Revue des études Arméniennes, tome 4, Paris, 1967, p. 19-35.

⁹² Dumézil Georges, Notes sur le parler d'un Arménien musulman d'Ardala (Vilayet de Rize), Revue des études Arméniennes, tome 2, Paris, 1965, p. 136-142: Dumézil Georges, Un Roman Policier en Arménien d' Ardala, Revue des études Arméniennes, tome XX, Paris, 1986-1987, p. 7-27:

⁹³ Թուրքալան Բ., Խոփայի համալսարանի, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 8, էջ 28-29: Նշխարներ Համալսարանի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ. Թուրքալանը, Երևան, 1986, էջ 90-92:

⁹⁴ Հայնակական, ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Վարդանյան Ս., Համալսարանի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Վարդանյան Ս., Համալսարանի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե», 1993, N4, էջ 13: «Ժամանակ» թերթ, Երևան, 1999, (16 ապրիլի), N 45, «Հայնակական» ամսաթերթ, 2006, N1-2:

⁹⁵ Վոքը Բ., Փոտան Ս., Թաքեր Է., Վարդանյան Ս., Համալսարանի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե», 1993, N4, էջ 13: «Ժամանակ» թերթ, Երևան, 1999, (16 ապրիլի), N 45, «Հայնակական» ամսաթերթ, 2006, N1-2:

Ա. Յալանուզյանը (աջից երկրորդը) Սուխումի հայկական դպրոցի ուսուցիչների հետ, 1964թ.:

(Սկիզբը՝ 2-3-րդ էջերում)

«ԺՆՋԻԼԸ ՇԱՏ ՊԱՐԱԳ Ա»

ԴԵ՛՛, գատը, դըղա սրըղիկս, ըմբն աշուն միր կեղին շաղ հայսնիք գրվեր: Դայսնիքնին ալ կիդիս տա ալ ուրախ գրվեյնը: Ըհըն իշտի աղմոն հայսնեց մը մասին կուզին ծեգի բաղմուշ:

Փեսացուն հորը դուռը միր կեղին վերտիյու ջոտին էր, հայսին հորը դուռը՝ ներկետիյու: Փեսացուն ալ ուր հորը մեծ դըղըն էր, հայսնըցուն ալ՝ հորը մեծ ախճիկը: Ըմըն ինչըն բալլի գներ օր թըմիզ մեծ հայսնիք բիդի ըլլի: Դնչուք էզող շապատ իրիզուն խնոմդաքը բոլ-բոլ հազըրվորուտին դեսուն ալ խորոզ ու հավ, ալ դազ ու հինդիզ, էրինջ ու աճառ մոշտուշ, ալ կինի ու արաղ հագրուշ-օմնուշ: Է, կեղին միլլատն ալ գատը աղմոն պոմը բեդ գներ, հնոր ուղուշ-խմուշը բոլ ըլլի, քեֆ-ուրախուտինը, գյուրուլտին շատ ըլլի: Մոռնոմ հեչ ասուշը, հնոր փեսին թարաֆըն հայսընցուն ուրբաեղենը-ալտունեղենը ալայ դեղը-դեղին հազըր էր, էրզու խնոմդաքը հետ կիդիս տա ալայ կեղին միլլատը բեդ գնա շապատ օրը, ու մեկն ալ՝ կերմազ դղա-ախճիկ ըլլողնիս, մեծերուն խառնված կընծակ հայսնեց դուռը: Նա ծնուշ, նա ինճիք, վուս օր քեֆը կուզա, ալայ իբիլի-ջիբիլի հայսնեց դոնն ին: Է, շիդագով հայսընցուն հորը դուռն ալ մեծ, էրզու հարգանի դուռն էր, բար-մար խաղուշի դեղը բոլ: Արտուկ իրիզվոնոն էր, եպ օր մեքը ալ, դղա-փարթիյով մողգըծաք, օր ինչ դուռը զըպզըպա գու, կելլա-գիշնու: Քամանչաջին քամանչն գլած ու կլոր բարին նեքը ֆըղըրիչի բես տառնա գու, հեդն ալ մընիները մեգը մեգին էղվոնց շարա գու:

Խոսա, քամանչաս, խոսա,
Դիրաբըղ նորըն տրի,
Միր կործը սրա աա ա,
Քիմով իմ մաշտու սրա..

Աս բար-գյուրուլտին բաշ չըղած՝ գաշինկ հայսնառը էգավ վերը ծիյով, վերը օսկով, խառըված իրար՝ կուկոն, կուկոն ու կուկոն:

Դալբատ օր թաքվերը թըմիզ հակած-գաբած, բույուխնին սրած, զընկար-գնկագնոջ հետ ծաղիզ-մաղիզ տըրած յախընին, կեսարաը՝ թըմիզ, թոպի բես լիկը-լիկը մաշտ մը, ալի ուրիշ աղետ տրգից-մրգից էզոն, լցվոն ազբարը: Դայսին թարաֆի խնոմդակը տուս էլոն, ասեծ կարշուլըմիշ արին, «պարի էգած էք», աստին, նես կոռաջին: Մենք՝ կերմազ

պակրաջով, վերը վեղոյով թոնն ցած, կուկոնիյին մողը ճըրի վակ մը գար, վերը վակըն, վերը վակին մողի կուրըն, ալ բողոթին ու խտագին աշող չիկա, առնուշ-դոնուշնուն գաշին: Էպեյ մը ետըն արտուկ ծըն-մըն գըղոնեծոն, ամա հիմի ալ մեգ ֆըսըրոկուն մը ընգավ միլլատին մեջ, իլլայալ գնդաքը մեջ...

Մեկը միգալին օնգոջին ֆըսըրոկա գու, ինճիգերնը գասին-գեշտոն, ամա մեքը ալ վախինկ կու, տա կըյնիք միլլատին օրվընուն դագ: Ֆըսըրոկունը գոմած-գոմած խորատա տարծավ ու մեքը ալ հասկընծաք, տա ինչը ինճոց էր:

Տուն մի ասիլ, եպ օր հայսին հոմար պերված պոնեղը նեսի օղըն գառնուն, հայսին մարը առաջ կուկա աժապիիրի բես ու գասա՝ թողեք մեմը, ես աճկովըս դեսնուն ինի, տա ինճ պերած ունին ախճկոնս հոմար: Գնկագիցը, հայսնառ ախճկընին բողերը պոնոն թաք-թաք գերեվընին: Ըմըն ինչըն վերջն ալ պոնոն

Ա. Յալանուզյան, «Կակաչներ»:

նահրեցին ջըղուշ. «Քա թեգ արեք, մայս թալցավ, հիմի մեռնի գու»: Է, ճուրը մողը պերին, ժնընցուցին, ամա իսկի ինչիկ ֆայդա չարավ: Թալնողը թալցած ա, յո իսկի վիր էլլուշի միտըն չունի: Աղ սըրըն էր իշտի, հնոր փեսացույին հարը, սաղ օլսուն, աշեծ օր քեֆ-ուրախուտինը հարան ընա բիդի աղ գնիզը, «Դո, մեմը ինճի ջոնպա դվեք աշին», գասա յո մըղմու գու օղըն: Գաշա խնոմին ընգած-փոշված ա դեշըմին վրըն, աճվին խպած, մեռած ա տա հոգըվեր՝ բալլի չա: Մողգնա գու ու խնոմուն օնգոջին դային գինա կոռա գու. «Դաստ ծնջիլ ալ ունիմ, հաստ ծնջիլ, վիր էլ, գայտա», գասա յո գարմանա-մնա գու. խնոմուն աճվին գոմած-գոմած պացվին ու ճահրըն ալ դեղը կուկա: «Է, արա վախտին ասեյդը նա...» գասա հայսին մայն ու շըղըրվի, նստի գու դեղը:

Դար լիզվընին աստին, օր կեսարաբեդը «հաստ ծնջիլ ալ ունիմ» ասուշը աջքի թոզ փչուշ էր, ամա գարտորը հայսին թալցած մողը վիր էլլուշն էր: Աստի ետքը հայս-նիքը կնած մինչև վերջ:

ԱՐՄԵՆ ՅԱԼԱՆՈՒԶՅԱՆ
ԲԱՌԱՐԱՆ

Աս- թեք տառով նշված է Ջնիկի խոսվածքին յուրահատուկ և ձայնավորը:
գատը - հնուն, մի ժամանակ ջոտին էր - ծայրին էր
գյուրուլտի - աղմուկ, հավաքույթ ուրբաեղեն-ալտունեղեն-օժիտ, ոսկեղեն բեդ գնա - սպասում է
կերմազ - մանր
ծնուշ - հրավիրել
իբիլի-ջիբիլի - մանր ու մեծ զըպզըպա գու - դմբոմբուն է
ֆըղըրիճ - հոլ
դաշ - ժայռ
սրա - 1. ժամանակ, 2. շարք, կարգ
կարշուլըմիշ արին - դիմաց դուրս եկան, շրջապատեցին
օմբոնդ - որոտ
ծընընցուցեք - հասցրեք
թալցավ - ուշաբափվեց
գոգոշ - արկղ
ծնջիլ - շղթա
դեշըմին վրըն - հատակին

Աստիյըն-ընտիյըն

- Դուկտոր, փեյս ցավի գու:
- Ի՞նչ գերած ունիս:
- Դասը կապիզնեց մը գուլ դըվի:
- Քիչ ա, մաշտ գա յոր դասը հազարը գուլ գուդա, ալի դուկտորի չի էշտալ:

- Քա Ասպիյոն, աղ մաշտը՞դ ա տա հեղը էշտողը:
- Դա, մաշտըս ա, օրի հայցիր, վումն բագաս ա...
- Վումնը բագաս ըլլուշը չիդիմ, ամա բեզմըն խել մը ավելի ա...

Մոմ մը բաբուն կիշերը գասա.

- Դո բաբ, քիչ մը նըն կընա:
- Բաբը հակըստվորի գու, կըյնի ճոնպա: Էշտալ-էշտալը մաշտ մը կշտի գու.
- Դո պարեգամ, կընա միր մոմուն հայծու՞ ալ էշտո՞մ տա,- գասա բաբը:

Ա. Յալանուզյան, «Չագարան բլբուլ»:

Դոնը օռտըն սունմը գա,
Դըղակ, սունը փեղեցեք,
Իսկան ճահել դղակ գակ,
Սեյմեզ մընի նեղեցեք:

Թաթառլոնըն գըլգլաց,
Կըղալ պերեկ, խառնեցեք,
Ախճկընեղը բայն էլոն,
Դըղակ, էգեկ հավնեցեք:

Կոնճա, խորոզըս, կոնճա,
Քու ըղաճըղ խաս պոն չա,
Միր քասունմին վայծիխ կու,
Ուրիշնուն գուդաս փնչա:

Բիջիգ բոյիս մի աշիլ,
Շաղ ալ թըմիզ ըլլող ըմ,
Աշա դես, յոն մի քալիլ,
Ղաշն ալ էլլիս՝ էլլողմըն:

դղա-մղա ըլլողնիս հալբատ օր տու-սունքը մընցակ, ալի հալերուս գյորա օղրաշմիշ գըլլինք ինչիգերմը դեսնուշ-լուշ: Մեմալ ինչ ըլլի օր լավ ըլլի. կիդիս տա արև օրը օմբոնդ մը կոռաց: Քամանչին ծընը բիրդան գըղոնեցավ, բար խաղուշը գոյնեցավ: Միլլատը ջիպ խառըվիծավ իրար, վերը վար գիշնու, վերը վիր կելլա, կիդիս տա դուռը կելլա-գիշնու. «Միլլատ, ճուր ժըմընցուցեք, թեգ արեք, ճուր պերեք, հայսին մարը թալցավ... թեգ արեք»: Բասապալու դոնի ճուրը քիչ էգավ, ախճկընեղը վերը

գու քասուն թըղթա գոգոշ մը, թաք-թաք հոնին գու ալտունեղենն ու գերեվընին. ալ օնգոջի օղ, ալ չուխտ մաղնի, ալ բի-լազուգ... Մեմըն ալ հոնին գու մեգ գես մետրանեց ջըղի թըմիզ ալտրունա ծնջիլ մը: Մողիգ ըլլողնիս ալայ հայիլ-մայիլ գլլին տա՛ աս ինչ քասուն ա, ամա հայսին մարը տա՛ արա ծնջիլը շաղ պարագ ա... Ասուշն ու ըյնուշ-փոշուշը մեմը գըլլի, ջիպ դեշըմին վրըն ուրիցը եղ թողու գու: Աղ սըրըն էր, օր միլլատը իրար օնցավ: Վերը ճըրա, վերը բեղիհավա վար-վիր թոնն, ախճկընուն մեկ-երգուսն ալ

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեությունը իրականացնող՝ «ԶԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն: Դասըն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Գեղարխուս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Ինքնագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը: «Զայն համշենակամին» պարտադիր է: Զրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издаётся с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamsHENAKAN@yahoo.com, www.dzaynhamsHENAKAN.org